

**TÜRKİYEDE TURİZM
BİR EKONOMİK BÜYÜME POLİTİKASI ARACI OLABİLİR Mİ?
BİR GRANGER NEDENSELLİK ANALİZİ**

Yrd. Doç.Dr. Ali Rıza ÖZDEMİR*
Yrd. Doç.Dr. Oktay ÖKSÜZLER**

ÖZET

Bu çalışmada, turizm ile ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisi, Türkiye için 1963-2003 dönemine ait turizm gelirleri, GSMH ve reel döviz kuru değişkenleri kullanılarak araştırılmaktadır. Kullanılan değişkenlerin birim köke sahip olmaları ve durağan olmamaları nedeni ile Johansen tekniği uygulanmaktadır. Değişkenler koentegre bulunduğu için vektör otoregresyon modeli (VAR) yerine vektör hata doğrulama modeli (VECM) kullanılarak nedensellik araştırılmaktadır. Ampirik sonuçlar, hem kısa hem de uzun dönemde turizmden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü bir ilişki olduğunu göstermiştir. Bu sonuçlar, Türkiye de kamu politikalarının turizm sektörünü arz ve talebi artıracak şekilde yönlendirmek suretiyle ekonomik büyümeyi hızlandırmasının mümkün olduğunu göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Turizm, ekonomik büyüme, nedensellik ilişkisi, kamu politikalar.

**CAN TOURISM BE
AN ECONOMIC GROWTH POLICY TOOL IN TURKEY?
A GRANGER CAUSALITY ANALYSIS**

ABSTRACT

This paper examines the casual relationship between tourism and economic growth in Turkey over the period 1963-2003 using a multivariate model of GDP, tourism earnings and real exchange rate variables. Since the variables included in the model are nonstationary and have a unit root, the Johansen technique has been applied. To test Granger causality instead of VAR model, VECM is employed since there was strong evidence that the variables are cointegrated. The empirical results suggested that there is both short run and long run unidirectional causality running from Tourism to GDP in Turkey. This results suggest that public policies in favor of the tourism supply will enhance Turkey's economic growth.

Key Words: Tourism, economic growth, causality relationship, public policies.

---

* Balıkesir Üniversitesi, Bandırma İİBF, Maliye Bölümü, ozdemir@balikesir.edu.tr.

** Balıkesir Üniversitesi, Bandırma İİBF, İktisat Bölümü, ooksuzler@balikesir.edu.tr.

1. GİRİŞ

Son yıllarda uluslararası turizm, dünya ekonomileri için en önemli sektörlerden birisi haline gelmiştir. Uluslararası hareketliliğin turizmi içine alan hizmet sektöründe de 1994 GATS¹ anlaşmasıyla teşvik edilmesi, turizm sektörünün önemini daha da arttırmıştır. Bu gelişmeler sonucu bu sektörde son on yılda yüzde 4.2 gibi yüksek bir yıllık ortalama artışla 2002 yılında toplam uluslararası turist sayısı 702 milyona ve toplam turizm geliri de 474 milyar dolara yükselmiştir.² Ayrıca, 1950 ile 1975 yılları arasında turist sayısı 4 kat artmışken, 1974 ile 1994 yılları arasında bu sayı 19 kat artmıştır. Buna ilaveten Dünya Turizm Örgütü tarafından yapılan tahminler uluslararası turist sayısının 2010 yılına kadar 1 milyar ve 2020 yılına kadar da 1.5 milyara çıkacağını göstermektedir.³ Bu gelişmeler, özellikle ekonomik kalkınma ve büyüme hamlesi yapan ve yapma aşamasında olan bir çok ülkede ‘turizme dayalı ekonomik büyüme politikaları’ adından en çok söz edilen kamu politikaları haline getirmiştir. Bunun için birçok ülke bu dönemde turizmi destekleyici bir çok sübvansiyon, yatırım indirimi gibi özendirici politikaları tartışmaktadır ve hatta uygulamaya başlamıştır.⁴

Ekonomik büyümeyi sağlamada büyüyen uluslararası turizm sektöründen pay almak için öngörülen politikalar kuru bir istekten öte bir takım gerekçelere de dayandırılmaktadır. Gelişen uluslararası turizmin ülkeye döviz girdisi sağlayarak

---

¹ General Agreement in Trade and Services (GATS).

² World Tourism Organization(WTO), (2006), **Tourism Market Trend**. Retrieved from <http://www.world-tourism.org/market-research/facts&figures/menu.htm>.

³ Aynı., s.2.

⁴ J. Brohman, (1996), “New Directions in Tourism for Third World Development”, **Annals of Tourism Research**. 23, s. 48.

ödemeler dengesini düzelttiği, üretim sürecinde kullanılan teknolojik donanım için gerekli finansmanı sağladığı ve ülkedeki istihdamı arttırdığı ve bu şekilde ekonomik büyümeyi gerçekleştireceği gibi gerekçeler bunlardan en önemlileridir.⁵ Uluslararası turizmin büyüme üzerindeki bu pozitif etkisinin varlığı İspanya üzerine yapılan bir ampirik çalışmayla kanıtlanmıştır.⁶ Yine diğer Akdeniz'e kıyısı olan Güney Kıbrıs, Yunanistan, İtalya ve Portekiz gibi ülkelerde de aynı yönde bulgulara rastlanmaktadır.⁷ Bu bulgularla birlikte son yıllarda yapılan diğer bazı çalışmalardan farklı sonuçlar da elde edilmiştir. Örneğin, Chi-Ok Oh'un⁸ Güney Kore üzerine yapmış olduğu araştırmada uluslararası ticaret yoğunluğuna bağlı olarak bu ülkedeki turizmin geliştiği ve dolayısıyla söz konusu ilişkinin turizmden büyümeye doğru değil, büyümeden turizme doğru olduğu tespit edilmiştir.⁹ Daha da ilginç olanı, gelişmiş ülkeler üzerine yapılan bir çalışmayla turizm büyüme etkileşiminin turizmden büyümeye ve büyümeden turizme olarak çift yönlü olduğunun bulunmasıdır.¹⁰ Kısaca, turizmle ekonomik büyüme arasında bir ilişki olduğu halde, bu ilişkinin nedensellik yönü ülkeden ülkeye değişmektedir. Başka bir deyişle, bir ülke için kanıtlanmış bir nedensellik ilişkisi bir başka ülke için tam tersi yönde çıkabilmektedir. Yani, ilişkinin yönünde bir belirsizlik olduğu ve bu nedenle de bugün ekonomik büyümesini gerçekleştirmek için bir itici güç yada lokomotif arayan birçok ülkenin, dünyada en hızlı büyüyen turizm sektörüne peşinen yatırım yapmaları bir takım yanılgıları da beraberinde getireceği anlaşılmaktadır.

⁵ D. Marin, (1992), "Is the Export-led Hypothesis Valid for Industrial Countries?" **Review of Economics and Statistics**, 74, s. 678.

⁶ J. Balaguer, ve M. Cantavella-Jorda, (2002), "Tourism as a Long Run Economic Growth Factor: The Spanish Case", **Applied Economics**, 34(7), s. 877.

⁷ Alipour ve Köç, (2003), An Institutional Appraisal of Tourism Development and Planning: A Case of Turkish Republic of North Cyprus(TRNC)", **Tourism Management**, 26(1), s.79.

⁸ Chi-Ok Oh, (2002), "The Contribution of Tourism Development to Economic Growth in the Korean Economy", **Tourism Management**, 26(1), s.39.

⁹ Bu ilişki diğer Güney Asya ülkeleri içinde aynı yönde olduğunu destekleyici çalışmalar yapılmıştır.

¹⁰ Marin, Ön. ver., s.2.

Bu çalışmamızda yukarıdaki bulgular göz önünde tutularak ekonomik büyümesini turizme dayalı yapmak isteyen ülkelerden biri olan Türkiye'nin turizmi destekleyici politikalarının isabetli olup olmadığının ampirik bir testi yapılmaktadır. Bir vektör hata doğrulama modeli (VECM) kullanılarak turizmle büyüme arasındaki kısa ve uzun dönemli ilişki Türkiye üzerinde ilk kez test edilerek literatüre katkı amaçlanmaktadır. Çalışmamızın bundan sonraki bölümünde Türkiye örneği göz önünde bulundurularak turizm ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki literatür ışığında ele alınmaktadır. Üçüncü bölümde ise çalışmada kullanılan veriler, metodoloji ve ampirik analiz sonuçları yer almaktadır. Son bölümde ise sonuçlar sunulmakta ve sonuçlar ışığında Türkiye için politika seçeneklerinin bir değerlendirilmesi yapılmaktadır.

2. TÜRKİYE VE TURİZM İLE EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİSİ

Türkiye, Akdeniz ve Ege denizine 4000 kilometreden fazla kıyıya ve 3200'den fazla tarihi ve kültürel mirasıyla ünlü yerleşim yeri olan turistik bir ülkedir. Türkiye turizmde önde gelen İspanya, Fransa, İtalya gibi ülkelerle birçok ortak turistik özelliği bulunan fakat, turizm gelirleri bakımından bu ülkelerden geri kalmış bir Akdeniz ülkesidir. Türkler bu geri kalmışlığı ülkenin geleceği adına son çeyrek asırdır daha bilinçli dile getirmişlerdir. Başka bir deyişle, Türk devleti 1963'den bu yana sadece beş yıllık ekonomik kalkınma planlarında yer verdiği turizmi 1983'ten sonra bazı teşvik ve özendirme politikaları ile daha agresif olarak ele almıştır. İlk olarak 1982 de Turizm Teşvik Kanunuyla yat, gazino, yiyecek ve içecek işletmelerinin belirli merkezlerde entegre bir şekilde çalışması desteklenmiştir.¹¹ 1983'te ise ilk defa zamanın Türk

---

¹¹ 1982 yılı 2634 sayılı Turizmi Teşvik Kanununa bakınız.

hükümeti turizm sektörüne dayalı büyüme politikasına vurgu yapmıştır.¹² Bundan sonraki dönemde söz konusu politika doğrultusunda hükümet turizme Turizm Bakanlığı ve Turizm Bankası aracılığıyla detaylı teşvik sistemi uygulamıştır. Türk hükümeti Türkiye'nin turizmde yeni imaj oluşturmak için özel sektöre sağladığı teşviklerin yanısıra 21 ülkede Turizm Bakanlığı'na bağlı açtığı tanıtma bürolarıyla, Türkiye hakkında yayınladığı 30 milyonu aşkın eserle ve katıldığı tanıtma fuarlarıyla büyük bir çaba sarf etmiştir.¹³

Türkiye de turizm sektörü, 1983 sonrası yapılan iktisadi ve hukuki teşvikler sonucu dünya turizmindeki büyüme trendini yakalar hale gelmiş ve ülke ekonomisi için büyük bir gelir ve istihdam kaynağı olmuştur. Türkiye, 1982 yılında 1.3 milyon turist ve 300 milyon dolar turizm geliri olan bir ülke iken, 2005 yılında 24 milyon turist ve 18 milyar dolar turizm geliri olan bir ülkedir. Türkiye, bu rakamlara turizm gelirlerinde yıllık ortalama %10 üzerinde bir artış sağlayarak ulaşmıştır. Türkiye de Turizm geliri GSMH nin 1982 de %0.7'ni oluştururken 2005 te %5'ini oluşturmaktadır.¹⁴ Türkiye'nin geldiği bu noktada elde ettiği turizm gelirleri turizmle büyüdüğü kanıtlanan bir ülke olan İspanyanın 55.6 milyar dolar olan turizm gelirleriyle karşılaştırıldığında çok düşük kalmaktadır. Buna karşın turizm geliri 6 milyar dolar olan Güney Kore ile karşılaştırıldığında daha yüksektir. İspanya ve Güney Kore bazı yönleriyle Türkiye ile benzeşmektedir. Bu iki ülke nüfus ve yüzölçümü ve coğrafya olarak Türkiye'ye benzemektedir. Türkiye, İspanya gibi Akdeniz'e kıyısı olan turistik bir ülkedir. Güney Kore, Türkiye gibi kalkınma hamlesine Batı ülkelerinden sonra geçmiştir. Bununla

¹² Brohman, Ön ver., s.3.

¹³ Korel Göymen, (2000), "Tourism and Governance in Turkey", **Annals of Tourism Research**, 24(7), s.1005.

¹⁴ WTO, Ön. ver., s.1.

birlikte, Güney Kore ve İspanya geçen dönemde kalkınma hamlesini büyük ölçüde tamamlamış birer ülke olduğu halde Türkiye hala fakir bir ülkedir.

İspanya, turizmde dünyada lider ülkelerden birisi olarak turizme dayalı büyüme gerçekleştirmiştir. Güney Kore de son yıllarda uluslararası turizmi gelişen bir ülke olduğu halde büyümesini ticaret ve sanayileşmeyle gerçekleştirmiştir. Bu örneklerden görülmektedir ki, hızlı ekonomik büyüme sağlama ve yüksek uluslararası turizm geliri elde etme bir ülke için iki önemli hedef olabilir. Ancak hangisinin diğeri için bir itici güç olduğunun bilinmesi o ülkenin gelişmede önceliklerinin bilinmesi açısından önemlidir. Çünkü, ihtiyaçlara yada yapılacaklara göre bir bireyin bütçesinin kısıtlı olması gibi ülkelerin de bütçeleri kısıtlıdır. Bu kısıt nedeniyle her ülke kendisine en uygun gelişme stratejilerini oluştururken her önemli gördüğü sektöre yatırım yapamayacak ve bir takım öncelikli sektörler belirlemek zorunda kalacaktır. Bu nedenle turizmle ekonomik büyüme ve gelişme arasındaki nedensellik ilişkisinin bilinmesi neye önce yatırım yapılacağına kararını açısından önemlidir. Şimdi acaba gelişmekte olan bir ülke olarak Türkiye ekonomik büyümeyi İspanyada olduğu gibi turizm sektörü aracılığıyla mı yapmalı yoksa Güney Kore gibi uluslararası ticaret ve sanayileşmeyle mi yapmalıdır?

Literatürde turizm ile ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisinin araştırılması üç farklı hipoteze dayandırılmaktadır:¹⁵ (1) turizme dayalı ekonomik büyüme hipotezi (2) ekonomiye dayalı turizm büyümesi hipotezi ve (3) birinci ve ikinci hipotezin aynı anda geçerli olduğu iki yönlü nedensellik hipotezi. Nedensellik ilişkisinin turizmden büyümeye doğru olduğunu test eden ilk hipotez önemli teorik açıklamalar ışığında oluşturulmuştur. İlk olarak, turizmi içine alan hizmetler sektörünün uluslararası pazarlanabilirliği artmıştır. Hizmet sektörleri diğer sektörlerle göre daha az sermaye

---

¹⁵ Chi-Ok Oh, Ön ver., s.3.

yoğun olduğundan yada daha fazla emek yoğun olduğundan bu gelişme, sermaye konusunda sıkıntısı olan az gelişmiş ülkelerin büyümesi için bir fırsat teşkil etmektedir. Bu ülkeler turizm sektörüyle hizmet ihracatı yaparak daha fazla döviz girdisi, istihdam ve dolayısıyla ulusal gelir sağlayabileceklerdir.¹⁶ Ulusal gelir ve istihdamın artmasıyla vergi tabanı genişlemiş ve dolayısıyla devletin vergi gelirleri artmış olacaktır. Devletin vergi gelirlerinin artması, merkezi ve mahalli idarelerce yapılan bir çok altyapı ve diğer kamu yatırımlarını artırarak ülkeyi geliştirecektir. Buna ilaveten, turizmin gelişmesi ekonomik faaliyetler içinde bilgi ve teknolojinin dağılımını ve diğer bir takım dışsallıkları yaratarak ülkelerin turizm yönlü büyümesini sağlayacaktır.¹⁷ Ayrıca, özellikle hizmet sektöründe uluslararasılaşmayla artan rekabet bütün ekonomideki kaynak verimliliğini artıracaktır.¹⁸ Daha da önemlisi, turistlerin başlangıçta otel ve lokanta gibi yerlere yaptığı direkt harcamalar, çoğaltan etkisiyle yani ekonomide dönüşüme uğrayarak başlangıç harcamasından daha büyük yeni harcama ve gelir artışı yaratırlar.¹⁹ Eğer o ekonomi dinamik bir yapıya sahip ve tüketim eğiliminin yüksek olduğu bir ülke ekonomisi ise, yani turizm harcamalarının yüksek bir devir hızı ve oranı varsa, dolaylı harcamalar ve çoğaltan etkisi de o ölçüde fazla olur. Türkiye ekonomisi üzerinde yapılan tahminler de, söz konusu etkiyi desteklemektedir.²⁰ Akal ARMAX prosedürünü kullanarak Türkiye'nin turizm gelirlerinde kısa dönemde yaklaşık 700

¹⁶ H. Fayed, ve J. Fletcher, (2002), "Globalization of Economic Activity: Issues for Tourism", **Tourism Economics**, 8(2), s.207.

¹⁷ Marin, Ön Ver., s.3.

¹⁸ J. Bhagwati ve T. Srinivason (ed.), (1979), "Trade Policy and Development", In **International Economic Policy: Theory and Evidence**. Johns Hopkins University Press, Baltimore, s.11.

¹⁹ Kan, Phang, ve Toh, (1995), "Multiplier Effect: Singapore's Hospitality Industry", **Cornell Hotel & Restaurant Administration Quarterly**, 36, s.64.

²⁰ M. Akal, (2003), "Forecasting Turkey's Tourism Revenues by ARMAX Model", **Tourism Management**, 25(5), s.533.

ABD doları artışa yol açan her ilave turistin uzun dönemde çoğaltan etkisiyle yaklaşık 3168 ABD doları kadar artış yaptığını göstermiştir²¹.

İkinci hipotez çerçevesinde ise nedenselliğin büyümeden turizme doğru olduğuna işaret edici bir takım mekanizmalar öngörülmektedir. İlk olarak, iktisadi büyümesini gerçekleştirmiş ülkeler kendilerine yönelik turizm talebini yaratma²² konusunda fırsatlara sahiptirler. Bugün'ün turistinin zevk ve tercih yapısı eskiye göre çok farklılaşmıştır. Eskiden farklı olarak bugün'ün turistini kuruvaziye gemiler, dağlarda spor turizmi, bilim ve araştırma kongreleri, daha güvenli ve iklimi uygun alanlarda teşhir edilmiş tarihi ve kültürel miraslar, gelişmiş ulaştırma altyapı ve kurumsal hizmetlerin varlığı, rafting, ve trekking gibi soft turizm aktiviteleri, doğa ve macera turizmi ve sektörde çalışanların yabancı dil dahil bilgi ve görgüsü çekmektedir. Bu sayılan atraksiyonların her birisi büyük yatırım ve ülkelerin yeni alanların turizme açılması ve dolayısıyla da büyük parasal harcamalar gerektirmektedir. Bu yatırımlar da daha çok yapabilecek ve küresel turizm talebinden daha çok payı alacak yine gelişmiş ülkeler gibi gözükmektedir. Bu noktadan bakıldığında, kısaca günümüz turist profiline hitap edebilmek ekonomik zenginlikle ilgilidir. İkinci olarak, gelişen uluslararası ticaretle birlikte insanların deniz aşırı seyahatleri artmış ve bu da ticaret yapan ülkelere sadece iş seyahatini değil bununla beraber turistik seyahati de artırmıştır. Bu tür etkiler nedensellik ilişkisinin büyümeden turizme doğru da olabileceğini göstermektedir.

---

²¹ Akal, Ön. ver., s.7.

²² İktisadi prensiplerde geçerlilik kazanmış yaratılabilir talep olgusunun turizm talebi üzerinde düşünülmesidir.

Ampirik amaçlar için kurulmuş bu hipotezler aynı zamanda bir teorik tabana da sahiptir.²³ Örneğin, Burns modeliyle göstermiştir ki turizmin ekonomik gelişme üzerindeki uzun dönemli etkisine dayanarak oluşturulmaya çalışılan devlet politikaları “Önce Kalkınma” mı yoksa “Önce Büyüme” mi paradoksuyla sonuçlanmaktadır. Burns, modelinin paradoksal sonucunu evren üzerinde her iki politikanın da başarıyla uygulandığı ülkeler göstererek doğrulamıştır. Bu kadar delille anlaşılmaktadır ki, nedensellik ilişkisinin Türkiye için bu hipotezler işığında test edilmesi gereklidir. Bu alışmada Türkiye de yukarıdaki açıklanan şartlar göz önüne alındığında nedensellik ilişkisinin turizmden büyümeye doğru olacağını beklemekteyiz. Türkiye’ nin özellikle hizmet sektöründeki gelişmelerden faydalanarak uluslararası turizmi ekonomik büyüme de itici bir güç olarak kullanabileceğini öngörmekteyiz.

3. EKONOMETRİK METOD VE SONUÇLAR

3.1 Değişkenler ve Veriler

Turizm ve ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisinin testi için üç değişkenli ampirik analiz metodu kullanılmıştır. Tahminlerde değişkenler, turizm sektöründeki büyümeyi temsil eden toplam reel turizm gelirleri (T) ilk değişken, ekonomik büyümeyi temsil eden reel gayr-ı safi milli hasıla (Y) ikinci değişken ve reel döviz kuru (E) üçüncü değişken olarak yer almaktadır (Bakınız Tablo 1).

Turizm sektörünün büyüklüğünü ölçmek için kullanılabilecek turist sayışı, yatak sayışı ve turizm gelirleri ölçüleri arasında literatüre uygun olarak turizm gelirleri (T) en uygun olan değişken olarak tahminlerde kullanılmıştır. Turizm gelirlerinin diğer

²³ P. Burns, (1999). “Paradoxes in Planning: Tourism Elitism or Brutalism”, **Annals of Tourism Research**. 26(2), s.329.

değişken olan gayri safi yurt milli hasıla (Y) ile aynı ortamlarda hesaplanmış olması ve evrensel oluşu bu seçimin nedenleri arasındadır. Tahminlerde kullanılan veriler, 1963 ile 2002 yılları arası zaman dilimine ait ve Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE) kaynaklı yıllık verilerdir. Değişken değerleri, yıllık enflasyondan arındırılmış reel değerlerdir. Ayrıca, bu değişkenlerin büyüme oranları önemli olduğu için verilerin logaritmik değerleri kullanılmıştır.

Tablo 1. Modelde Kullanılan Değişkenler:

Değişkenler	Tanım
Y_t	Türkiye'nin reel GSMH'nin logaritması (1995 fiyatları ile)
T_t	Log reel Turizm gelirlerinin logaritması
E_t	Reel döviz kurunun logaritması

Veri Kaynağı: DİE, OECD Veri Tabanları. Reel döviz kuru 1969-2002 arası OECD verilerinden alınmıştır. Serinin 1963-1969 yılları arası ise aşağıdaki formül kullanılarak elde edilmiştir. $E = (ER_t * PF) / PD$. ER, nominal döviz kurunu (Örnek 1\$=100TL), PF, Türkiye'nin dış ticaret yaptığı belli başlı ülkelerin tüketici fiyat endeksini, PD, Türkiye'nin tüketici fiyat endeksini ve PF ise ticaretteki ağırlıklarına göre bazı ülkelerin²⁴ tüketici fiyat endekslerini temsil etmektedir.

Model olarak da, Balaguer ve Jorda'nın²⁵ çalışmasını takip ederek aşağıdaki model kullanılmıştır.

$$Y_t = \alpha_0 + \alpha_1 T + \alpha_2 E + \mu_t \quad (1)$$

Modelin tahmininde kullanılan serilerin “durağan” olmaması sahte regresyon problemine yolaçağından serilerin öncelikle durağanlık testi yapılmıştır. Doğru model seçimi ve tahmini açısından oldukça önemli olan bu test için ADF, PP ve Dickey-Fuller

²⁴ Bu ülkeler başlıca İtalya, İngiltere, ABD, Avusturya, Kanada, Almanya, İspanya, Fransa ve İsviçredir

²⁵ Balaguer, ve Cantavella-Jorda, Ön. ver., s.3.

GLS prosedürleri kullanılmıştır. Sonuçlar, boş hipotezi destekleyerek serilerin "durağan" olmadığını göstermiştir. Durağanlık testinde ayrıca 'zaman trendi' ve 'sabit terim' tekli çiftli varyasyonlarıyla kullanılmıştır. Gecikme uzunluğu ise Akaika Kriterine göre belirlenmiştir. Kullanılan serilerin birinci dereceden farkları alındığında durağan olduğu bulunmuştur. Bu serilerin her üçünün de birinci dereceden bağlantılı olduğunu gösterir I(1) terimi bulunmuştur (Bakınız Tablo 2).

Tablo 2. Değişkenlerin Zaman Serisi Özellikleri

Değişkenler	ADF (trent sabit)	ADF (sabit)	PP (trent sabit)	PP (sabit)	DF GLS (trent sabit)	DF GLS (sabit)
T (Gecikme Uzunluğu)	-2.2629 (3)	-2.2202 (3)	-1.8061 (3)	-1.7163 (3)	-1.3671 (2)	-0.071 (5)
Y (Gecikme Uzunluğu)	-1.5436 (1)	-1.9438 (1)	-2.4544 (1)	-2.2482 (1)	-1.3911 (1)	-0.161 (9)
E (Gecikme Uzunluğu)	-2.8707 (2)	-1.4017 (0)	-2.4451 (0)	-1.3679 (1)	-2.0010 (0)	-1.4064 (0)
ΔT (Gecikme Uzunluğu)	-3.4194* (3)	-2.7283* (3)	-6.1780*** (3)	-5.8532*** (3)	-5.4291*** (1)	-5.074*** (1)
ΔY (Gecikme Uzunluğu)	-4.3715** (1)	-3.9792*** (1)	-7.6794*** (1)	-7.3007*** (1)	-3.9951*** (1)	-2.175** (8)
ΔE (Gecikme Uzunluğu)	-6.6400*** (0)	-6.6564*** (0)	-6.6400*** (0)	-6.6564*** (1)	-6.8037*** (0)	-6.681*** (0)
Kritik Değerler						
1% Kritik Değeri	-4.21912	-3.6155	-4.2191	-3.6155	-3.77	-2.6272
5% Kritik Değeri	-3.53308	-2.9411	-3.5330	-2.9411	-3.19	-1.9498
10% Kritik Değeri	-3.19831	-2.6090	-3.1983	-2.6090	-2.89	-1.6114
Not: Δ birinci farkı gösterir. Gecikme sayısı minimum AIC kriterine göre seçilmiştir. *Boş hipotezi 10% düzeyinde ret eder, ** Boş hipotezi 5% düzeyinde ret eder *** Boş hipotezi 1% seviyesinde ret eder. ADF ve PP için kritik değerler MacKinnon (1996) dan DF GLS testi için kritik değerler Elliott-Rothenberg-Stock (1996) dan alınmıştır.						

3.2. Metodoloji ve Ampirik Sonuçlar

Y, T ve E serileri durağan olmadıkları için koentegrasyon testi yapılmıştır. Koentegrasyon testi için iki farklı metod uygulanmıştır. Bunlardan ilki denge hata katsayılarının ilişkili olup olmadığını tanımlamaya yönelik olan Engle-Granger metodudur. İkincisi Johansen,²⁶ Johansen ve Juselius tekniğidir. Gonzalo²⁷ yaptığı bir çalışmada Johansen²⁸, Johansen ve Juselius'un²⁹ geliştirdiği "full information maximum likelihood" metodunun diğerlerinden daha iyi performans gösterdiğini ispatlamıştır. Bu nedenle bu çalışmada da ikinci metod kullanılmaktadır. Bu metoda göre varsayalım ki,

X_t ; bir sınırlanmamış vektör otoregressive proses olsun (VAR),

$$X_t = \mu + \Pi_1 X_{t-1} + \dots + \Pi_k X_{t-k} + \varepsilon_t \quad t = 1, 2, \dots, T \quad (2)$$

X_t ; (nx1) boyutunda vektör,

Π_1 ; (nxn) tahmin edilecek bilinmeyenler matrisi,

$\Delta = (I-L)$ olsun L de gecikmeyi gösteren operatör olsun,

yukarda ki denklem yeniden hata doğrulamayı gösterecek şekilde ifade edildiğinde:

$$\Delta X_t = \mu + \Gamma_1 \Delta X_{t-1} + \dots + \Gamma_{k-1} \Delta X_{t-k+1} - \Pi X_{t-1} + \varepsilon_t \quad (3)$$

²⁶ S. Johansen, (1988), "Statistical Analysis of Cointegration Vectors", **Journal of Economic Dynamics and Control**, 12, s. 231.

²⁷ J. Gonzalo, (1994), "Five Alternative Methods of Estimating Long Run Equilibrium Relationships", **Journal of Econometrics**, 60, s. 203.

²⁸ Johansen Ön. ver., s.12.

²⁹ S. Johansen, and K. Juselius, (1990), "Maximum Likelihood Estimation and Inference on Cointegration—with Application to Demand for Money", **Oxford Bulletin of Economics and Statistics**, 52, s.162.

$$X = [Y, T, E],$$

$$\Gamma_I = -I + \Pi_1 + \dots + \Pi_I, I=1, \dots, k-1,$$

$$\Pi = I - \Pi_1 - \dots - \Pi_k,$$

μ ; sabit terim ve ε ; hata terimi.

X değişkenleri arasındaki koentegrasyon matrisi (Π) incelenerek bulunmaktadır. Π ($n \times n$) matrisi, α ve β iki tane ($n \times r$) boyutunda ve herbirinin rank r olan iki matrisin çarpımı şeklinde yazılmıştır.

$$\Pi = \alpha\beta',$$

α , hata doğrulama parametreleri matrisi ve β , koentegre olan vektörlerdir. X_t kendi başına durağan olmasa dahi $\beta'X_t$ durağan olmak durumundadır. Yapılan testlerde 'Akaike Final Prediction Kriteri'nden faydalanılarak 'optimum gecikme sayısı' 2 olarak bulunmuştur³⁰ (Bakınız Tablo 3).

Tablo 3. Gecikmeli Değişken Sayısının Bulunması

lag	LL	LR	df	p	FPE	AIC	HQIC	SBIC
1	-8.684	.	.	.	0.000384	0.64911	0.69517	0.78107
2	109.16	235.69*	9	0	9.11e-07*	-5.39789*	-5.21366*	-4.87005*
3	117.32	16.32	9	0.06	9.66E-07	-5.35129	-5.02889	-4.42757
4	122.18	9.71	9	0.37	1.25E-06	-5.12101	-4.66043	-3.80141
5	128.34	12.32	9	0.20	1.55E-06	-4.96317	-4.36442	-3.24769

Not: Bu tablodaki değerler STATA programı ile hesaplanmıştır. Bu tablo the final prediction error (FPE), Akaike's information criterion (AIC), the Quinn information criterion (HQIC)' n rapor eder.

³⁰ Burada kullanılan gecikmeli değişken sayısı VAR için bulduğumuz optimum gecikmeli değişken sayısına eşit çıkmaktadır.

Her iki testin de³¹ kullanılmasıyla yapılan koentegrasyon testi ise bir tane koentegre olmuş vektöre işaret etmektedir (Bakınız Tablo 4).

Tablo 4. Johansen Koentegrasyon Testi Sonuçları

Değişkenler	Koenteg- rasyon Rank	Max- Lamda İstatisti ği	Kritik Değerleri		Trace İstatisti ği	Trace İstatistiği Kritik Değerleri	
			5%	1%		5%	1%
Y - T- E	r = 0	22.469*	20.97	25.52	32.956*	29.68	35.65
	r ≤ 1	8.8050	14.07	18.63	10.486	15.41	20.04
	r ≤ 2	1.6818	3.76	6.65	1.6818	3.76	6.65

Not: * %5 önemlilik derecesini ve ** %1 önemlilik derecesini ifade eder.

Son olarak nedensellik testine gelindiğinde kullanılan seriler durağan olmadığı ve koentegre olduğundan dolayı Granger'e³² göre yapılan Granger nedensellik testi için 'vektör otoregrasyonu modeli' (VAR) yerine daha doğru olan 'vektör hata doğrulama modeli' (VECM) kullanılmıştır.³³ Bu modelin altyapısını teşkil eden ve Granger representation teorisini kullanılması suretiyle daha önce yazılmış olan denklem (2)' yi tekrar yazdığımızda aşağıdaki denklemler ortaya çıkmaktadır:

³¹ Trace ve Maximum Eigenvalue Testleri.

³² C. W. J. Granger, (1988), "Some Recent Developments in a Concept of Causality", **Journal of Econometrics**, 39, s.199.

³³ Doğru modeli kullanmanın önemi için bakınız: D. F. Hendry and K. Juselius, (2000), "Explaining Cointegration Analysis: Part 1", **Energy Journal**, 21(1), s.1.

$$\Delta Y_t = \alpha_1 + \beta_1 ECT_{t-1} + \sum_{i=1}^n \gamma_{yi} \Delta Y_{t-i} + \sum_{i=1}^n \delta_{yi} \Delta T_{t-i} + \sum_{i=1}^n \lambda_{yi} \Delta E_{t-i} + \varepsilon_{et} \quad (3)$$

$$\Delta T_t = \alpha_1 + \beta_2 ECT_{t-1} + \sum_{i=1}^n \gamma_{ui} \Delta Y_{t-i} + \sum_{i=1}^n \delta_{ui} \Delta T_{t-i} + \sum_{i=1}^n \lambda_{ui} \Delta E_{t-i} + \varepsilon_{et} \quad (4)$$

Nedensellik ilişkisi yukarıdaki üçüncü ve dördüncü eşitliklerde bağımlı değişkenler üzerindeki katsayıların anlamlılığı test edilerek bulunmaktadır. Tahmini yapılan bu eşitlikler üzerinde iki farklı nedensellik testi kullanılmıştır:

(i) Birincisi $H_0 : \delta_{yi} = 0$ ve $H_0 : \gamma_{ui} = 0$ hipotezleriyle wald testidir. Bu Granger zayıf nedensellik testidir. Bu standart Wald testi ile yapılmaktadır. Asafu ve Adjaye³⁴ zayıf nedenselliği kısa dönem etki olarak açıklamışlardır. Ancak bu türdeki bağımlı değişken sadece kısa dönemli şoklara cevap vermektedir. Yapılan testler turizm denkleminde gecikmeli Y değerleri ve GSYİH denklemin de gecikmeli TUR değerlerinin istatistiği olarak önemli bir etkisinin olmadığını göstermektedir (Bakınız Tablo 5). Buradan kısa dönemde Y ile T arasında bir nedensellik ilişkisinin olmadığı ortaya çıkmaktadır.

(ii) Bir diğer nedensellik te iki nedensellik verisinin birlikte önemli olup olmadığına bakmaktır. GSYİH denkleminde $\beta_1 = \delta_{yi} = 0$ hipotezi F testi ile test edilmiştir. Turizm denkleminde de $\beta_2 = \gamma_{ui} = 0$ hipotezi yine F testi ile yapılmıştır.³⁵ Bu test uzun dönemde turizmden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü güçlü bir nedensellik olduğunu göstermektedir (Bakınız Tablo 5). Hata doğrulama terimleri GSYİH denkleminde %5 ve turizm denkleminde % 10 anlamlılık düzeylerinde istatistiki

³⁴ John Asafu- Adjaye, (2000), "The Relationship Between Energy Consumption, Energy Prices and Economic Growth: Time Series Evidence from Asian Developing Countries", **Energy Economics**, 22, s.615.

³⁵ Buna güçlü Granger nedensellik testi denir.

olarak anlamlı bulunmuştur. Hata doğrulama terimi katsayısı ile turizm verisi birlikte istatistiki olarak %5 anlamlılık düzeyinde anlamlı bulunmuştur. Tablo 5'te verilen sonuçlar Balaguer³⁶'in İspanya için yaptığı çalışmayı ve dolayısıyla Türkiye için de turizmden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü bir etki olduğu hipotezini destekler niteliktedir.

Tablo 5. Granger Nedensellik Testi Sonuçları

Bağımlı Değişken	(i)		(ii)		
	Kısa Dönem Nedensellik		Uzun Dönem Nedensellik		
	ΔY	ΔT	ECT	ECT/ ΔY	ECT/ ΔT
ΔY		1.44235	-3.68875**	-----	6.12602**
ΔT	0.09426		-1.49598*	0.75141	-----

Not: Birinci değişken E nedensellikte gerekli olmadığı için Tablo da yer almamıştır. Tablo içerisinde * %10 anlamlılık derecesine, ** %5 anlamlılık derecesine işaret eder.

Turizmden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü uzun dönem etkisinin varlığı kadar bu etkinin miktarı da önemlidir. Bu etkinin miktarının hesaplanması için koentegre olmuş tahmin edilen vektör, reel GSYİH değişkenine göre normalleştirilmiş ve uzun dönem katsayıları bulunmuştur (Bakınız Tablo 6). Bulunan sonuçların sağlamlığı parametrelerde sınırlama yapılarak test edilmiş ve T ve E katsayılarını sıfıra eşit olacağı hipotezi yüksek bir Chi Square (12.57) değeri ile ret edilmiştir. Bundan dolayı tüm değişkenler (T ve E) istatistiki olarak %5 düzeyinde anlamlı olduğu görülmüştür.

³⁶ Balaguer, ve Cantavella-Jorda, Ön. ver., s.3.

Tablo 6. Uzun Dönem Koentegre Vektör Katsayılar>

Değişkenler	Koentegre Vektör
Y	-1.00
T	0.22
E	0.20

Bulunan katsayıların, değişkenlerin regresyonda ele alınış tarzından dolayı turizmin ekonomik büyüme etkisi esnekliği olarak ifade edilmesi sözkonusudur. Hesaplanan esneklik etkisi yorumlandığında turizm gelirlerindeki %5'lik bir artışın gayri safi milli hasıladada %1.1'lik artışa yol açtığı anlaşılmaktadır.

4. SONUÇLAR

Turizm ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki, literatürde son yıllarda ilgi gören bir olgu haline gelmiştir. Bir çok ülkenin ekonomik büyüme konusunda zorluklar yaşadığı günümüz dünyasında, bu iki değişken arasındaki ilişkinin turizmden ekonomik büyümeye doğru olan nedensellik boyutu özellikle ilgi çekmektedir. Ancak, bir kaç ülke için yapılan ampirik çalışmalar ilişkinin yönü konusunda farklı sonuçlara ulaşmıştır. Bu nedenle turizme dayalı büyüme gerçekleştirmek için politika geliştiren, bu sektöre çeşitli kamu teşvik ve sübvansiyon harcaması yapma niyetinde olan her ülkenin bunu yapmadan önce bu iki değişken arasındaki nedensellik ilişkisini kendi ülkeleri için yapması gereği ortaya çıkmıştır. Bu çalışmada böyle bir gereklilikten yola çıkarak İspanya ve diğer Avrupa ülkeleri gibi Akdeniz'e kıyısı olan Türkiye'nin bu coğrafi konumundan yararlanıp turizm sektörünü büyümede bir lider sektör olarak kullanmasının mümkün olup olmayacağı ampirik olarak araştırılmıştır.

Türkiye'nin 1963 ile 2002 yılları arasında yıllık verileri kullanılarak yapılan bu zaman serisi analizi, kamu yönetimi için turizm hakkında iki önemli sonuç ortaya çıkarmaktadır. Öncelikle, Türkiye'de turizmden büyümeye yada büyümeden turizme kısa dönemli bir ilişkinin olmadığı gözlemlenmiştir. Buna karşın uzun dönemde Türkiye'de turizmin ekonomik büyümeye tek yönlü olarak ve güçlü bir şekilde etkilediği tahmin sonuçlarından anlaşılmıştır. Bu sonuçlar göstermektedir ki, Türkiye'de diğer Akdeniz ülkeleri gibi turizm sektörünü baz alarak büyüyecek bir ülkedir. Ayrıca, bu çalışmayla Türk turizm sektörüne son yirmi yıldır yapılan kamu yatırım ve teşviklerinin isabetli bir politika seçeneği olduğu ortaya çıkmıştır.

KAYNAKLAR

- Akal, M. (2004), "Forecasting Turkey's Tourism Revenues by ARMAX Model", **Tourism Management**, 25(3), 533-546.
- Alipour H. ve H. Kilic (2003), "An Institutional Appraisal of Tourism Development and Planning: A Case of Turkish Republic of North Cyprus(TRNC)", **Tourism Management**, 26(1), 79-109.
- Asufu-Adjaye John, (2000), "The Relationship Between Energy Consumption, Energy Prices and Economic Growth: Time Series Evidence From Asian Developing Countries", **Energy Economics**, 22, 615-625.
- Bhagwati, J. ve T. Srinivason, (1979), "Trade Policy and Development", **International Economic Policy: Theory and Evidence**, R. Dornbusch and J. Frenkel Eds., Johns Hopkins University Press, Baltimore, pp. 1-35.
- Balaguer, J. ve M. Cantavella-Jorda, (2002), "Tourism as a Long Run Economic Growth Factor: The Spanish Case", **Applied Economics**, 34(7): 877-884.
- Brohman J. (1996), "New directions in Tourism for Third World Development", **Annals of Tourism Research**, 23: 48-70.
- Burns P. (1999), "Paradoxes in Planning: Tourism Elitism or Brutalism", **Annals of Tourism Research**, 26(2), 329-348.
- Chi-Ok Oh (2002), "The Contribution of Tourism Development to Economic Growth in the Korean Economy", **Tourism Management**, 26(1), 39-44.
- Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE), (2004), **İstatistik Yayınları**, Ankara.
- Enders, W. (1995), **Applied Econometrics Time Series**, New York: Wiley. pp. 374.
- Fayed, H. ve J. Fletcher (2002), "Globalization of Economic Activity: Issues for Tourism." **Tourism Economics**, 8(2), 207-230.
- Göymen K. (2000), "Tourism and Governance in Turkey", **Annals of Tourism Research**, 24(7), 1005-1048.
- Gonzalo, J. (1994), "Five Alternative Methods of Estimating Long Run Equilibrium Relationships" **Journal of Econometrics**, 60, 203-233.

- Granger C. W. J. (1988), "Some Recent Developments in a Concept of Causality", **Journal of Econometrics**. 39, 199-211.
- Hendry, D.F., and K. Juselius, (2000), "Explaining Cointegration Analysis: Part 1", **Energy Journal**. 21(1), 1-42.
- Johansen S. (1988), "Statistical Analysis of Cointegration Vectors", **Journal of Economic Dynamics and Control**. 12, 231-254.
- _____ and K. Juselius. (1990), "Maximum Likelihood Estimation and Inference on Cointegration--with Application to Demand for Money", **Oxford Bulletin of Economics and Statistics**. 52,162-210
- Kan, Phang, ve Toh, (1995), "Multiplier Effect: Singapore's Hospitality Industry", **Cornell Hotel and Restaurant Administration Quarterly**. 36: 64-69.
- Marin, D. (1992), "Is the Export-led Hypothesis Valid for Industrial Countries?" **Review of Economics and Statistics**, 74, 678-688.
- Stock, J. ve M. Watson (1988), "Testing for Common Trends", **Journal of the American Statistical Association**. 83(December), 1097-1107.
- World Tourism Organization (WTO), (2006), **Tourism Market Trend**. Retrieved from <http://www.world-tourism.org/market-research/facts&figures/menu.htm>.